

Проривно-щілинно-дзвінко-глухі квартети

Василь Фляк
перекладач з польської,
відповідальний за зв'язки
з громадськістю,
Чорноморського державного
університету
імені Петра Могили,
м. Миколаїв

Знати й послуговуватися мовою як засобом передачі інформації – потреба представника будь-якої професії. Звісно, філологи або лінгвісти ґрунтовніше обізнані з законами мови, ніж випускники радіофізичного факультету Київського державного університету, до яких належу і я, проте... Уже на першому курсі нас, студентів, запевняли, що молодій людині зробити наукове відкриття, іноді, простіше, ніж досвідченому фахівцю. Причиною є недосвідченість: новачок не знає усіх деталей дослідження й береться за те, чого професіонал не робитиме, і, несподівано для всіх, — нове відкриття. Пам'ятаючи, що професіоналізм будівельників "Титаніка" не став гарантією його щасливої долі, а аматорство Ноя не завадило йому побудувати ковчег і дати другий шанс життю на планеті, я відважився зайти на "чужу" територію і подивитися на неї по-своєму. Ймовірно, те, що я побачив, давно відоме для фахівців, проте їхнє коло дуже вузьке, оскільки "гуглювання" цієї теми в Інтернеті не виявило результатів.

Перше моє зіткнення з темою "квартетів" звуків, які кортить назвати квартетами Фляка, сталося в школі. В процесі вивчення французької мови, виявилось, що моє українське ім'я співзвучне із французьким *Василь—Базіль*. На зв'язок звуків [в] і [б] вказували такі відомі пари імен: *Аврам—Абрам*, *Варвара—Барбара*, *Віфлеєм—Бетлеєм*, *Варфоломій—Бартоломей*, *февраль* (рос.)—*февруар* (сербск.), *цимбали—кімвал* тощо. Про спорідненість літер **б** і **в** свідчить також їхнє походження з грецької літери **β** (бета), яка в сучасній грецькій мові називається віта. Справжнім проривом у розумінні відносин між **б** і **в** стали відомості, що літера **β** (бета) походить від літери **&** (бет), яка в івриті позначає два звуки: і [в], і [б], розрізняють [б] за крапкою. Звук [б], як відомо, — проривний, тобто звук, який утворюється при доланні, утворюваної органами мовлення, перешкоди. Такий звук короткий і вирізняється тільки на момент "прориву". Звук [в] — щілинний. Він твориться внаслідок проходження повітря через щілину, утворену органами мовлення, і триває протягом виходу струменя видихуваного повітря. До щілинних належить також [с] — можна довго сичати, [ш] — довго шипіти, [г] — гудіти, [ж] — "жичати". Після проривного звуку щілинний звучить довше, тому звуковий відповідник кашлю на письмі передають — *кахи*, незадоволення — *нф-ф-фу*, заклик поводитись тихо — *тс-с-с*.

Варто уточнити щодо літери **в**, оскільки ми розглядаємо звук, який на письмі передають літерою **в**, а в транскрипції латинкою позначають [v]. Він звучить, наприклад, у слові "*квітка*", бо в слові "*читає*" літера **в** позначає інший звук — нескладовий [ʏ], до якого немає глухого відповідника [ф]. У низці слів "*читали-читало-читала-читає*" останнє слово, основа якого закінчується на **в** помітно виділяється. Для позна-

чення цього звуку в білоруській мові використовують літеру *ŷ*. В польській мові така вимова в літери *l*. Доречно зауважити, що в давній латинській мові, до запровадження літери *u*, її функцію виконувала буква *v*. Отже, ситуація в українській абетці, коли одна літера використовується для позначення двох звуків, не така вже й оригінальна, адже досі в мовах, що послугуються латинською абеткою, літера *u* виконує подвійну функцію: складове *u* (як у англ. слові *tube* або польс. *ogurek*) і нескладове *u* (як у англ. слові *queen* або польс. *auto*). У подвійному латинському *w* перша буква позначає звук [y], а друга — [v], напевно, тому поляки називають цю літеру "ву".

Звуки [п] і [ф] в івриті позначаються однією літерою — פ, тільки, щоб розрізнити або позначати "проривність" для [п] ставлять крапку. Спорідненість звуків [п] і [ф] прослідковується у співставленні: *пляшка-фляга, трапуги-трафуги, Палестина-філістимляни, Пилип-Філіп, піротехніка-феєрверк* тощо. В англійській мові на позначення звука [ф] в окремих словах використовують буквосполучення *ph*: *photo, phone, physics, philosophy*.

Звуки [б] і [п], [в] і [ф] також становлять пари за дзвінкістю і глухістю, тому розмістимо ці звуки в таблиці з умовною назвою кuartет. Вона наочно демонструє взаємозв'язок усіх чотирьох звуків.

б	в
п	ф

Послугуючись такою таблицею, можна прослідкувати зв'язок не тільки між словами кава і кофе, але й між супер і суверенітет, а також зв'язок між письмовою формою *Тбілісі*, усною *Тілісі* і давньою *Тіфліс*. Латинське *патер*, англійське *фабер* і українське *батько* та імена *Степан-Стефан-Стівен* також входять у рамки кuartету.

Пару з проривного [к] і щілинного [х] записують в івриті однією літерою כ, зазначаючи крапкою проривність звука. Проілюструвати спорідненість [к] і [х] можна словами *Майкл-Михайло, школа-схоластика, технікс* (англ.) — *техніка, хемістрі* (англ.) — *хімія, хто* (рос. і польс.) — *хто* (укр.), *цукор* (укр.) — *сахар* (рос.), *птак* (польс.) — *птах* (укр.). Знаючи про спорідненість [к] і [х] легко прослідкувати зв'язок префікса "кіло" і грецького слова *хілія* та болгарського *хіляда*, які позначають тисяча. Для цієї четвірки будемо нову таблицю.

г	г
к	х

Щодо спорідненості проривного [г] і щілинного [г] звуків, можна навести безліч прикладів із російсько-українських та польсько-українських пар. Звук [г] зустрічається в поодиноких випадках у російській і польській мовах, а звук [г] — в українській. Навіть у словах, де передбачено вживання [г] (*гава, ганок, гудзик*) українці гикають. За роки відновлення літери г в українському правописі від 1990 року, її досить часто замінюють літерою г. Дзвінкий [г] у польській та російській мовах в кінці слів оглушується на [к]. Міжмовну спорідненість проілюстровано в словах *габінет* (польс.) і *кабінет* (укр.), *гато* (ісп.) і *кіт* (укр.). У російській мові через відсутність [г] немає пари глухий звук [х]. У запозичених словах дзвінкий звук [г] замінюється, як правило, глухим [х] (*Ягве-Яхве*) або дзвінким проривним [г] (*гідро-гідро*).

Окрім зазначених, наведемо ще кілька прикладів. Наступна таблиця:

дз	з
ц	с

Приклади проривно-щілинних відповідників: *Іцхак-Ісаак, матрац* (укр.)-*матрас* (рос.), *танець-данс* (англ.), *цукор-сахар* (рос.), *цях-сях* (рос. до сих пор). Прикладом вживання звуків [дз]-[з] є слова *кукурудза* (укр.)-*кукуруза* (рос.), *дзеркало-зеркало, дзвінок-звонок* тощо. Варто зазначити, що двома буквами д і з позначається один звук [дз], як, наприклад, в англійській мові буквосполучення *sh* або в польській *sz* позначає звук [ш]. Для російської мови не характерне вживання африкати [дз], що вказує на відсутність акустичної пари та пом'якшення, тобто сполучень *ць, ця, ці, цю, цю* тощо у мові немає, тому росіянам важко вимовляти українські слова типу *палиниці* чи *горобці*.

Наступний кuartет:

дж	ж
ч	ш

Одразу зазначимо, що літери д і ж позначають один дзвінкий проривний звук [дж]. Пари [дж]-[ж]: *ходжу* (укр.) — *хожу* (рос.), *джорнел* (англ.) — *журнал* (фр.). Пари [ч]-[ш]: *почта* (рос.) — *пошта* (укр.), *ключка* (укр.) — *ключка* (рос.), *что* (рос.) — (*што* вимовляється), *скворечник* (рос.) — (*скворешник* вимовляється) тощо. Російський звук [ч] — непарний, оскільки в російській мові немає африкати [дж].

До цього додамо ще один кuartет — м'який варіант [джь]-[жь]-[чь]-[шь]. У польській мові ці звуки поширені настільки, що мають свої окремі літери: [жь] - *ż*, [чь] - *ć*, [шь] - *ś*. Для позначення м'якого дзвінкого проривного звуку [джь] у польській мові використовують буквосполучення *dź*.

dź	ź
ć	ś

І насамкінець: квартет, який розвінчує загадковість і таємничість англійських звуків [ð] і [θ]. Вони вкладаються в логічну таблицю, як хімічні елементи в таблиці Менделєєва.

д	ð
т	θ

На спорідненість звуків [д] і [ð] вказує той факт, що в деяких діалектах американського варіанту англійської мови або в просторіччі звук [ð] замінюють на [д]. Заміну *th* на *d* нерідко можна прослідкувати на Інтернет-форумах.

Щілинний звук [θ] властивий не лише в англійській мові, а також іспанській і грецькій. Власне, сам звук позначають грецькою літерою **θ** (тета). Наприклад, грецьке слово *теологія* в мовах, де звук [θ] відсутній, вимовляють теологія.

Квартет дає можливість співставити *данке* (нім. *дякувати*) і *θενк* (англ. *дякувати*), *денкен* (нім. *думати*) і *θінк* (англ. *думати*). Українське *дякую*, польське *dziękuję*, англійське *thank you* і німецьке *danke* відповідно до квартету унаочнюють варіанти одного і того ж слова.

Розмістимо усі квартали поруч.

Проаналізувавши чергування приголосних при зміні слова, спостерігаємо спорідненість звуків, які займають однакові позиції у квартетах:

х-ш-с: муха-мушка-мусі;

к-ч-ц: рука-ручний-руці;

г-ж-з: бог-боже-бозі;

д-дж: народитися-народжений;

г-дз: нога-нодзе (noga-podze);

ś-ш: musić-muszę.

Тобто звук із одного квартету переходить в інший на ту ж позицію: глухий переходить у глухий, дзвінкий — у дзвінкий, щілинний — у щілинний, проривний — у проривний. Попри можливі винятки, можна зробити висновок, що перехід одного звука в інший здійснюється не хаотично, а в певних рамках: або з однієї позиції у відповідну позицію іншого квартету, або в межах одного квартету. Таку "міграцію" прослідковуємо, наприклад, у *довго-довжина-довше; родити-народжений-урожай*. Виявлена закономірність дозволяє припустити, що: оскільки в словах *боже* і *бозі* звучать дзвінкі щілинні звуки, то і в слові *бог*, *бога*, *богу* повинний звучати "законний" дзвінкий щілинний [г], а не проривний [г], як у сучасних російській чи польській мовах. Імовірно, що давні слов'яни таки вживали звук [г], хоч багато мовознавців вважають по-іншому. Давність слова *боже* в російській мові вказує на те, що воно зберегло форму кличного відмінка, який зник із російської мови. Крім слова *боже*, форма кличного відмінка в російській залишилась лише у слові *господь* — *господи*. Отже, теорія квартетів може поставити під сумнів існуючі погляди. Це вже саме по собі корисне, оскільки фахівцям доведеться спростувати нову ідею або погодитися з нею. Принагідно додамо, що слово сумнів етимологічно означає співдумку, співідею. Це краще проілюстровано в російському слові *сомнение*. Та й англійське *doubt*, що походить від латинського *dubitare*, позначає необхідність вибору між двома речами. Отже, сумнів є дієвим інструментом наукового мислення.

б	в	г	г	дз
п	ф	к	х	ц
дж	ж	dź	ź	д
ч	ш	ć	ś	т

Квартети звуків можуть мати не лише гносеологічне, але й практичне застосування. Наприклад, у польській мові слова завжди закінчуються на глухий звук, а таблиця квартетів допоможе навчитися правильно читати польський текст: *zqb* — /зомп/, *krew* — /креф/, *bóg* — /бук/, *dowód* — /довум/, *powiedz* — /повецу/, *idź* — /ичь/, *weź* — /вешь/, *wąż* — /вонш/ тощо. В польській мові букви **ę** і **ą** читають (вимовляють) як носові голосні лише перед щілинними: **s, z, ś, ź, sz, ż, rz, w, f, ch**. Носові звучать, наприклад, в словах *mqż* — /монш/, *wąski* — /вонскі/, *wąchać* — /вонхачь/, *dążenie* — /донжене/, *wąwóz* — /вонвус/, *związek* — /звьонзек/, *męski* — /менскі/, *węzel* — /вензель/, *mężny* — /менжні/, *rzęsy* — /женсц/, *węch* — /венх/ і т.п. У словах перед твердими проривними букви **ę** і **ą** позначають звукосполучення [ен] і [он], а перед [б] і [п] — сполучення [ем] і [ом]. Перед м'якими проривними звуками букви **ę** і **ą** вимовляються як [ень] і [онь], а перед [к] і [г] — специфічний звук, подібний на англійський звук [ŋ], який позначається буквосполученням *ng*. Наприклад: *wątroba* — /вонтроба/, *gołąb* — /голомп/, *pieniądze* — /пеньондзе/, *raczki* — /рончки/, *mądry* — /мандру/, *sądzi* — /соньджи/, *zginąć* — /згіноньць/, *gołębnie* — /голембе/, *postęp* — /постемп/, *zębny* — /зембн/, *pięć* — /пеньць/, *będzie* — /беньдьже/, *więcej* — /венцей/, *dzięki* — /джєŋкі/, *łąka* — /лоŋка/, *okrągły* — /окроŋгли/ тощо. Квартети допомагають не запам'ятовувати, які власне літери позначають щілинні звуки, які проривні, а зрозуміти їх, навчитися розрізняти і застосовувати ці знання на практиці, тобто правильно говорити польською мовою. Це ж стосується і російської мови. Наша українська мова не дарма називається дзвінкою, адже українці, розмовляючи російською мовою, якщо й уникають знаменитого гикання, то не оглушають дзвінки звуки в певних позиціях. Наприклад: *друг* або *друг*, а не *друк*; *враг* або *враг*, а не *врак*, *лоб*, а не *лоп*, *муж*, а не *муш*, *бог*, а не *бох* тощо.

Виходячи з того, що приголосні звуки складають "каркас" слова, то квартети допомагають знайти зв'язок між спорідненими, проте зміненими словами. Наприклад, перука і парик, мають каркас ПРК. У каркасі МРК, можна побачити спорідненість не тільки слів *ярмарок* і *ярмарка* (рос.), але й *маркетинг*, *супермаркет* і навіть *мерчендайзинг* (МРЧ). Слова *цукор*, *сюкр*, *сахар*, *шугар* виявляють свою спорідненість через ЦКР, СКР, СХР, ШГР. Англійське *фаст* і українське *піст* мають каркаси ФСТ і ПСТ, у яких [ф] і [п] — "родичі" з квартету. Англійське *мейкер* і німецьке *максер* мають МКР і МХР. Оскільки [к] і [х] — це "родичі" з одного квартету, то й слова теж споріднені. Отже, знаючи лише англійську мову, можна зрозуміти значення слів *парикмахер* і *шумахер* із німецької мови.

Для запам'ятовування англійських слів часто використовують метод асоціацій. Квартети допомагають продумати логічніші асоціації. В англійському слові *dance* легко вгадується українське *танець*, оскільки [д] і [т] — пара, та [с] і [ц] — пара. В англійському слові *breathe* прослідковується знайоме слово *бриз*, у *stamp* — *штамп*. Англійське слово *stuff*

і українське *штаб* з погляду теорії квартетів не такі вже й різні слова. Запам'ятати англійські слова *bind*, *bond*, *bound* з каркасом БНД простіше, утворивши асоціацію зі словом *бант* (БНТ), бо всі вони означають "зав'язування". Сюди ж відносяться слова *бинт* і *бандаж*. Товсті в'язані шкарпетки називаються у нас *джурабами*. В болгарській мові шкарпетки — *чорани*. Пари [дж]-[ч] та [б]-[п] допоможуть віднайти спорідненість слів *джураби* і *чорани* й швидше запам'ятати іноземне слово. Звуки [к] і [ц] займають однакові позиції у квартетах, тому зрозумілим є *кайзер* і *цезар*. Звуки [ц] і [с] знаходяться в одному квартеті, відповідно логічно здогадатись значення англійського слова *сізер*.

Квартети вказують, що імена *Никифор* і *Ничипір* мають спільне походження, а грецьке слово *методос* прийшло в англійську мову, якій притаманний звук [θ] як *метод*. У мовах, де цей звук відсутній, його замінили "родичем" з квартету — звуком [т]. Якщо в мову запозичують іншомовне слово зі звуком, відповідника якому немає в цій мові, то його замінюють або "родичем" із квартету, або "своєюм" із іншого квартету, тобто звуком, який займає ту ж позицію в квартеті. Так сталося з іменем *Методій*, а форма слова *Афіни* (грецька столиця) утворилася шляхом заміни [θ] на "своюка" [ф], а Атени — на "родича" [т]. Вибір того чи того варіанту для заміни неіснуючого звука [θ] привів до різних варіантів вимови імені *θома*, *Тома*, *Хома*, *Фома*.

Наведемо ще кілька прикладів, коли в споріднених словах звучать звуки, які займають однакові позиції в різних квартетах: *залізо* — *железо* (рос.), *зачепили* (укр.) — *зацепили* (рос.), *його* (укр.) — *єво* (рос.), *што* (рос.) — *шчо* (укр.). Принагідно зазначимо, що українська літера *щ* позначає два звуки: [ш] і [ч], англійська буква *x* позначає сполучення звуків [к] і [с]. Ще в двадцятих роках минулого століття точилася дискусія навколо звукосполучення [шч]: чи позначати їх двома літерами, чи вживати спеціальну літеру *щ*.

Переважив другий підхід, а, наприклад, у польській мові, де сполучень [шч] не менше, позначають їх аж чотирма символами *szcz*. У словах, які означають накривати — *cover* (англ.), *couvrir* (фр.), *coprire* (італ.), *cubrir* (ісп.) представлено квартет [б]-[в]-[п]-[ф], який викриває "таємницю" українського слова *ковдра*, оскільки простіше запам'ятати слово *кофр* "чохол для одягу".

Квартети допомагають побачити спорідненість слів *брат* — *brother* (англ.) — *bruder* (нім.) — *frate* (рум.) — *fratello* (італ.) — *frère* (фр.), а слово *брудершафт* відкриває свою "братську" сутність. Ім'я *Кузьма*, наприклад, походить від слова *космос*, а грецькою *космос* — це краса. Тому *космос* і *косметика* — однокореневі слова.

Антонімічна пара до слова *космос* в грецькій мові — *хаос*, яка вказує на розуміння краси греками.

Сподіваємось, що описані квартети звуків також є невеликим кроком від хаосу до краси. ■